

Я. В. МОТЕНКО, Є. К. ШИШКІНА

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕЛЯНСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

Пропонована стаття є результатом комплексного дослідження виробничих відносин у аграрній сфері Харківської губернії напередодні Української революції 1917–1921 років. Автори розкривають зв'язок специфіки розвитку сільськогосподарського сектору економіки Харківщини з виникненням місцевого селянського руху і визначають економічні і соціальні чинники, що вплинули на радикалізацію селянського руху в краї. Зазначено, що головними наслідками ринкової трансформації економіки регіону на початку XX століття стало дистанціювання селян, які поєднували працю у сільському господарстві із заробітками у промисловості, від проблем землеробства і становлення господарств фермерського типу. Показано, що погіршення внутрішньоекономічної ситуації в країні внаслідок Першої світової війни посилювало прагнення селянства до примусового перерозподілу земель.

Ключові слова: Харківська губернія, земельне питання, аграрна реформа П. А.Столипіна, селянський рух, Українська революція 1917–1921 років.

Вступ. Тривалий час вітчизняна історична наука, характеризуючи українського селянина як суб'єкта історичного процесу, переважно звертала увагу на кількість землі і худоби, що перебувала у розпорядженні хлібороба. Недостатня увага під час досліджень надавалася таким суспільно-важливим чинникам, як географічні умови проживання, вік, стать, освіченість, етнічна приналежність, ідеологічні переконання, володіння певним ремеслом. Проте лише при врахуванні вищезазначених факторів можливе об'єктивне відтворення картини участі сільського населення України, зокрема селянства Харківської губернії, у подіях 1917–1921 років.

Метою пропонованої статті є розкриття зв'язку специфіки розвитку сільськогосподарського сектору економіки Харківщини з виникненням місцевого селянського руху і визначення економічних та соціальних чинників, що вплинули на радикалізацію селянського руху в краї.

Виклад основного матеріалу. Окремі аспекти даного питання було відображено в роботах Калініченка В. В., Майстренка В. С., Маслова М. П., Решодька П. Ф., Семененка В. І. [1–9].

У 1917 році Харківська губернія в адміністративному відношенні поділялася на 11 повітів: Сумський, Лебединський, Охтирський, Богодухівський, Валківський, Харківський, Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Старобільський [7, с. 15]. На той час в регіоні проживало 3452000 мешканців [9, с. 123]. Потрібно відзначити, що Харківська губернія була одним з найбільш густонаселених регіонів України. Щільність сільського

населення досягала тут близько 62 чоловіки на 1 км² [1, с. 19]. Навіть після трьох років Громадянської війни, втративши близько 973192 своїх мешканців, за кількістю населення край поступався лише Київській, Подільській і Донецькій губерніям [12, с.81]. Найбільш заселеними повітами Харківської губернії були Старобільський і Харківський, на їхній території проживало відповідно 14,3% і 14,7% від загальної кількості населення в краї. Найменш заселеними були Валківський і Охтирський повіти. Тут проживало відповідно 5,6% і 6% від загальної кількості населення в краї [2, с. 24].

Аграрне населення становило 84% мешканців Харківської губернії (2908000 чоловік) [9, с.123]. За станом ознакою близько 90% аграрного населення Харківщини складало селянство, 78% селян безпосередньо займалися хліборобством [2, с.24]. Більшість селянства регіону проживало в селах і хуторах з населенням від 20 до 200 чоловік [1, с.19].

Етнічно населення Харківщини складалося з українців (79%), росіян (17,1%), євреїв (2,5%), поляків (0,4%), німців (0,1%) та представників інших етносів (0,7%). Сільське населення Харківської губернії було представлено переважно українцями, які становили понад 80% селянства губернії [12, с.85–86].

Таким чином, основні питання соціально-економічного життя Харківської губернії були пов'язані з розвитком сільського господарства. Селянським суспільним ідеалом була особиста свобода в поєднанні з працею на землі. У своїх спогадах гетьман Української Держави П. П.Скоропадський зазначав: «Українець за своєю природою, за традиціями зовсім не схильний йти

на завод» [11, с.287]. Як наслідок, в умовах, коли дедалі помітнішу роль в економічному житті тогочасного суспільства почали відігравати промисловість і торгівля, для селянина виявилось складним завданням відмовитись від звичних форм господарювання [13, с.25].

Капіталістична трансформація господарства губернії була тісно пов'язана з інтенсивним будівництвом залізничних шляхів сполучення і активним розвитком підприємств, пов'язаних з переробкою технічних культур, насамперед цукрових буряків. В Харківській губернії у 1914 році налічувалося 29 пісочних і 4 рафінадних цукрових заводи [14, с.6]. Ринкові перетворення в економіці Харківської губернії були тісно пов'язані з процесами внутрішньої трудової міграції. Остання була зумовлена значним аграрним перенаселенням в краї і дефіцитом земельних ресурсів. Внаслідок загальноросійської аграрної реформи 1861 року поміщицькі селяни Харківської губернії отримали у своє розпорядження душові наділи розміром не більше 2,5 десятин. Це був найменший з селянських наділів, що існували в пореформеній Російській імперії [15, с.6]. Таким чином, загальні розміри наділів 467 тисяч колишніх поміщицьких селян скоротилися з 638936 до 475654 десятин, тобто приблизно на 27%. В найбільш складному економічному становищі опинилися більше 11 тисяч селян-дарствеників або неокладних, які отримали приблизно по 1 десятині орної землі, а також понад 14 тисяч селян, що перебували до реформи на становищі дворових, згідно умов реформи взагалі не одержали польових наділів [6, с.56].

За наступні після аграрних реформ десятиліття становище із забезпеченням селян земельними наділами помітно змінилося в гірший бік, внаслідок природного приросту населення і частих сімейних розділів в самих селянських господарствах. На початок ХХ століття наділи колишніх поміщицьких селян зменшилися до 1,3 десятини землі на наявну душу. Отже, в сільській місцевості Харківської губернії поступово зростала кількість робітників, що не могли реалізувати себе як повноцінні господарі-хлібороби. За кількістю «зайвої» робочої сили серед сільського населення Харківська губернія посідала четверте місце серед дев'яти губерній України, поступаючись за показниками лише Волинській, Київській і Подільській губерніям [16, с.120].

Намагаючись вийти із скрутного матеріального становища, частина безземельного і малоземельного селянства Харківської губернії

поєднувала працю у сільському господарстві із заробітками у промисловості. Сферою застосування їхніх вмінь і навичок стала форма малого товарно-виробничого підприємництва, яке за термінологією початку ХХ століття іменувалося «кустарним промислом» або «селянською промисловістю». Це були підприємства, на яких працювало до 30 чоловік, що займалися, головним чином, обробкою рослинної, мінеральної і тваринної сировини. На 1914 рік вони задовольняли близько третини потреб місцевого населення в промислових товарах [5, с.4].

Значна частина селян-«промисловців» працювала на цукрових заводах, що були зосереджені в Сумському, Охтирському, Богодухівському і Лебединському повітах. Більшість з 19 тисяч робітників цукрової промисловості губернії були селянами [14, с.6]. Висока активність «промисловців» спостерігалася також в Харківському повіті, що було зумовлено близькістю губернського індустріального центру.

Таким чином, у 1913 році в Харківській губернії нараховувалося 454 тисячі селян-«промисловців», 29,7% селян поєднували «промисли» з веденням власного сільського господарства, 33,1% селян частково поєднували ці заняття, 34% – фактично не займалися власним господарством [17, с.129]. У 1914 році кустарне виробництво становило 35% загальногубернського промислового виробництва. Особливо широкий ринок збуту товарів був у бондарів і гончарів – їх продукція задовольняла потреби населення регіону на 100% [5, с.13].

Однак більшість малоземельного селянства Харківської губернії, всіляко намагалася зберегти свої ділянки, не бажаючи перетворюватися в заводських робітників і ремісників. У 1917 році з 450644 селянських господарств Харківської губернії 22% зовсім не мали орної землі, у 4,9% селянських господарств було до 1 десятини орної землі, у 18,6% – від 1 до 3 десятин, у 16,9% – від 3 до 5 десятин, у 22,8% – від 5 до 10 десятин, більше 10 десятин мали тільки 14,8% селянських господарств [7, с.13]. Втім, вважаючи селянський двір в Україні з 3 десятинами землі малоземельним, слід пам'ятати, що подібного розміру господарства у Бельгії, Данії, Німеччині, Норвегії, Франції не вважалися ні малоземельними, ні бідняцькими [8, с.160; 18, с.26]. Так, наприклад, у Бельгії 84% фермерів мали господарства з земельними ділянками, розміром близько 3 десятин [9, с.139].

Але їхні господарства вважалися цілком забезпеченими. Скрутне матеріальне становище малоземельного селянства Харківської губернії було зумовлене, насамперед, не розмірами наділів, а низькою культурою землеробства. 53,3% селянських господарств в губернії практикували трипільну систему обробітку ґрунту, 33,4% селянських дворів користувалися двопільною системою, багатопільну систему, більш досконалу, ніж вищеназвані способи обробітку ґрунту, використовували лише 6,7% селянських господарств. Надзвичайно складне становище на Харківщині склалося з угноєнням земель сільськогосподарського призначення. В 63,8% селянських господарств в регіоні не удобрювали землю взагалі [2, с.25].

Важливими чинниками, що впливали на ефективність ведення господарства, були наявність робочої худоби і достатньої кількості реманенту. У 1913 році 40% селянських господарств губернії не мали плугів [7, с.10]. У 1917 році кожне друге з малоземельних господарств було вимушене наймати робочу худобу, не маючи власної [1, с.60–64]. Як правило врожайність цих господарств у середньому була на 40–50% нижча, ніж у господарствах поміщиків та заможного селянства [7, с.10]. Намагаючись поліпшити власне матеріальне становище, малоземельне селянство часто вдавалося до оренди поміщицької землі. У 1913 році 36,7% селянських господарств губернії орендували землю [7, с.9]. Переважною формою оренди в той час була капіталістична – 87,3% всієї орендної землі здавалося за гроші. В середньому по губернії орендна плата становила в 1913 році – 21 карбованець 60 копійок, в 1914 році – 19 карбованців 80 копійок, в 1915 році – 20 карбованців 20 копійок за десятину; в 1917 році орендна плата була на такому ж рівні, як і в 1915 році [7, с.9–10]. Таким чином, селянин витрачав кошти не на інтенсифікацію свого господарства, а на його екстенсивний розвиток. Зрозуміти, що збільшення площі ріллі не є гарантією підвищення ефективності господарства, українському селянству заважав його низький освітній рівень. У 1913 році в середньому в повітах Харківської губернії серед сільського населення налічувалося лише від 18% до 28% грамотних [9, с.140].

Обезземелення люмпенізувало українського селянина, вселивши в нього ілюзорну ідею зрівняльного розподілу землі, як засобу вирішення питання аграрного прогресу. Негативні емоції селянина, спрямовувалися

проти тих, хто мав більше землі ніж він. Насамперед це стосувалося поміщиків. Ситуація погіршувалася тим, що значна частина малоземельного селянства щоб вижити була змушена найматися на роботу до поміщицьких маєтків. Протягом 1913–1917 років в Харківській губернії щорічно у поміщицьких господарствах працювали приблизно 25285 робітників, одночасно майже 14675 робітників наймалися на роботу до заможних селянських господарств, що складали в Харківській губернії окрему групу селянських дворів [19, с.48].

Так історично склалося, що на противагу північно-західним повітам Харківської губернії, де мала місце висока концентрація поміщицького землеволодіння, значні земельні масиви південно-східних повітів регіону належали селянству. Причина полягала в тому, що 90% селянства Старобільського, Куп'янського, Зміївського та Ізюмського повітів складали колишні державні селяни [2, с.166]. Після скасування кріпосного права саме вони отримали по 4,5 десятини землі на душу, тобто майже у два рази більше за поміщицьких селян [6, с.56]. Особливо вирізнялося багатоземеллям державне селянство Старобільського та частково Ізюмського повітів.

Однак, наявність значного наділу землі в умовах капіталістичних відносин вже не була гарантією економічного процвітання. По-справжньому реалізувати потенціал своїх наділів господарі могли лише отримавши право на вільну економічну ініціативу. Але це право їм було надано державою лише у 1906 році після запровадження аграрної реформи П. А.Столипіна.

На початку XX століття в Харківській губернії налічувалося 93,2% селянських дворів з общинною формою землеволодіння, 94,5% усієї надільної землі в губернії були власністю общини [2, с.76]. На певному етапі община, як неофіційна демократична організація сільської громади, відігравала позитивну роль у житті селянства. Саме община часто була єдиним гарантом соціального захисту селянина від фінансово-податкового і судового свавілля державних органів влади. Слід також відзначити, що українська сільська громада не практикувала регулярного перерозподілу земельних наділів своїх членів. Це вигідно відрізняло її, наприклад, від російської селянської общини, де панував зрівняльний переділ землі. Таким чином, якщо російський общинник періодично працював на новій ділянці, український селянин знав, що в його розпорядженні буде лише певний наділ,

котрий залишиться у спадкове користування його нащадкам. До того ж, на відміну від російської общини українська сільська громада оподатковувала своїх членів пропорційно площі їхнього землекористування, а не кількості робітників в сім'ї. Отже, українська селянська община мала більш помітну, ніж у російському селі, земельну і майнову диференціацію, більш сильний розвиток індивідуалізму і менш розвинуту кооперацію. Проте, спільною особливістю і російської, і української общин була наявність черезсмужжя [20, с.452].

Черезсмужжя, як наслідок поділу землі різної якості, призводило до неефективного використання робочого часу і єдиної для всіх господарів сівозміни, що не дозволяло оперативно реагувати на зміни кон'юктури ринку. Тому програма створення фермерських господарств, що була запропонована прем'єр-міністром П. А. Столипіним, передусім зацікавила підприємницькі налаштовану частину селянства Харківщини. За числом утворених індивідуальних селянських господарств Харківська губернія посіла друге місце серед дев'яти українських губерній: до 1915 року у краї з общини вийшло до 35% колишніх її членів, які закріпили за собою 23,3% общинної землі. 80% селян, що вийшли з общини, перейшли до відрубного або хутірського господарства [2, с.76]. Найбільший успіх реформа мала в Богодухівському, Старобільському, Куп'янському, Валківському, Ізюмському й Зміївському повітах. Тут вийшли з общини відповідно 47,6%, 22,2%, 42,3%, 28,4%, 24%, 39,3% селянських дворів [2, с.65].

Столипінська аграрна реформа мала позитивне значення для економічного розвитку селянських господарств Харківської губернії, що були орієнтовані на виробництво товарної продукції. Вихід з общини дозволив господарям хуторів і відрубів стати власниками своєї землі і інтенсифікувати її обробіток, скоротити дальнотемелля та черезсмужжя, застосовувати раціональні сівозміни. Вже в 1912 році хутірські та відрубні господарства збирали зернових на 30 пудів більше з десятини, ніж господарства общинників [2, с.120]. Тому саме в Старобільському, Куп'янському та Ізюмському повітах збирали найбільші врожаї пшениці [6, с.58]. Її вирощування вимагало значних зусиль для підготовки ґрунту і використання відносно удосконаленої техніки, а тому було під силу тільки економічно сильним господарствам.

Довгий час в вітчизняній історіографії існувала теза про «куркульський»,

експлуататорський характер одноосібних селянських господарств Старобільського, Куп'янського, Ізюмського, Зміївського та Валківського повітів Харківської губернії [21, с.125; 22, с.20]. Однак «куркулем» на селі найчастіше називали сільського лихваря, для якого позика під проценти була головним джерелом прибутків, або перекупника, який торгуючи хлібом, вдавався до шахрайства [23, с.53; 24, с.12].

Селяни-багатії серед тих, що виходили з общини, становили лише 4–5% [2, с.73]. Як правило багаті селяни дуже неохоче погоджувалися на вихід з общини, оскільки остання давала їм можливість безкоштовно випасати на общинних вигонах велику кількість худоби. До того ж багатії були власниками сільських крамниць, шинків, кам'яних будинків, котрі, зважаючи на їх велику вартість, було важко перенести на хутір. Багатому селянинові, який вже досяг успіху при старій системі господарства, не було сенсу ризикувати заради можливості ведення реформованого господарства. Натомість, на такий ризик йшли селяни, що не мали достатку, але були ініціативними, кмітливими та працелюбними. Тому більшість селян, що розпочали працювати на хуторах і відрубах Харківської губернії, належали до категорії бідних і середніх селян, останні складали по Харківській губернії 49,4% загальної кількості всіх «столипінців» [2, с.72]. Як свідчать джерела, у 1917 році у Богодухівському повіті на одне хутірське господарство припадало 5 десятин землі, а на одне відрубне – 4,8 десятин, у Валківському відповідно 4,6 і 3,7 десятин, у Зміївському – 11,6 і 7,4 десятин, у Ізюмському – 13 і 4,1 десятин, у Куп'янському – 7,5 і 7,2 десятин, у Старобільському – 14,4 і 12,2 десятин [2, с.32].

Проте в середньому в одному такому господарстві використовували працю лише одного найманого робітника, рідше – двох робітників [19, с.48]. Отже, основною робочою силою в господарстві був саме власник і члени його сім'ї. Потрібно також відзначити, що створення одноосібного господарства виявилось нелегкою справою у фінансовому відношенні. Значна частина «відрубників» згодом не змогла розрахуватися з селянським банком за надані позики [2, с.104]. Проте процес становлення селянських господарств фермерського типу в Харківській губернії ускладнювався причинами не лише економічного характеру, а й соціального. Общинне селянство, що більше цінувало стабільність і впевненість, ніж

ефективність та прогрес, пов'язаний з ризиком, з недовірою і підозрою ставилося до тих, хто відмовився від традиційного общинного стереотипу світогляду. Негативні настрої селян-общинників посилювалися внаслідок передачі селянам-відрубникам частини найкращих общинних земель [25, с.120]. Так, наприклад, деякі селяни-общинники вважали, що оскільки надільна земля їм належала як колишнім державним селянам, то виділяти на неї відрубників не можна [3, с.157–158]. Вже в 1910–1915 роках суперечки з приводу права власності на найродючіші надільні землі в губернії між общинами і «столипінцями» почали набувати обрисів громадянського конфлікту. У 1911 році в селі Вільшани Лебединського повіту противники виділів з общини підпалили клуню з хлібом уповноваженого від відрубників Г. Яременка і заважали гасити йому пожежу [3, с.160]. В березні 1914 року в селі Уди Харківського повіту мали місце випадки захоплення селянами-общинниками земель, що належали відрубникам [3, с.163]. В квітні 1915 року в селі Нижня Сироватка Сумського повіту відбувся масовий виступ селян-общинників. Вони припинили землемірні роботи, розгромили волосне правління, прогнали поліцію і вбили двох селян-відрубників [25, с.120]. Проте, незважаючи на всі перешкоди, певна частина селянства Харківської губернії продемонструвала стійке прагнення до створення індивідуальних господарств. До 1917 року на надільних і куплених селянських землях в Харківській губернії існувало 17786 хуторів і 88863 відрубів, усього 106649 одноосібних, цілком незалежних від общини селянських господарств [4, с.14].

Важливим чинником, що суттєво впливав на формування структури ринку сільськогосподарських продуктів в Харківській губернії, були поміщицькі господарства. На 1917 рік в Харківській губернії налічувалося 4042 дворянських володіння [8, с.161]. В цілому фонд орної землі поміщицьких володінь становив близько одного мільйона десятин, з них більш ніж 500 тисяч десятин займали посіви цукрових буряків [10, с.119]. Найбільша концентрація поміщицьких землеволодінь спостерігалася в Сумському, Лебединському і Охтирському повітах [2, с.30–31]. Починаючи з другої половини XIX століття значна кількість поміщицьких господарств в Харківській губернії, орієнтуючись на ринковий попит, поступово збільшувала посіви під технічні культури, насамперед під цукрові буряки. Зокрема, в Сумському, Лебединському, Охтирському і

Богодухівському повітах посіви цукрового буряка займали 35% поміщицьких полів [2, с.28]. На початку XX століття заводи Харківської губернії виробляли щороку 320 тисяч тонн цукру, 90% сировини, що надходила на ці заводи, забезпечували саме поміщицькі економії Харківської губернії [9, с.140]. Найбільш відомими цукрозаводчиками Харківської губернії стали династії Терещенків і Харитоненків [26, с.15; 27, с.3].

Значним попитом за кордоном користувалася також і пшениця, що була вирошена в поміщицьких економіях Харківської губернії [6, с.58]. У 1913 році чистий експорт пшениці в борошні залізницею з Харківської губернії становив більш ніж чотири мільйони пудів [28, с.9]. Того ж року серед дев'яти губерній України Харківщина посіла п'яте місце за експортом ячменю і жита, вивізнивши 34 мільйони пудів зерна [16, с.121]. Більшість товарного зерна, що постачала губернія на ринок, надходили з поміщицьких економій [9, с.140]. До 1917 року поміщицькі господарства залишалися непереможними конкурентами для селянських господарств фермерського типу. Вміле використання добрив, застосування більш досконалих агротехнічних засобів імпортного виробництва дозволяло підтримувати власникам економій продуктивність праці в 4–5 разів вищою ніж в селянських господарствах [9, с.141; 2, с.28]. В середньому поміщики збирали на 30 пудів зернових більше з кожної десятини, ніж селяни [2, с.28]. Про інтенсивний характер поміщицьких господарств свідчить і той факт, що подібні врожаї їхні власники отримували, маючи у своєму володінні лише 35,8% земельного фонду губернії, в той час як селянські надільні землі становили 59,2% [7, с.8].

З початком Першої світової війни процес розвитку аграрного сектору економіки Харківської губернії зазнав помітних змін. Становище значної частини селянських господарств погіршилося. Найвідчутніше на матеріальному добробуті селянства Харківщини позначилася мобілізація працездатного населення. Протягом 1914–1917 років у Харківській губернії із сільської місцевості було призвано до діючої армії 337285 осіб, або 49,2% всіх працездатних чоловіків. Як наслідок, у 1917 році в регіоні налічувалося 171980 селянських господарств без чоловіків робочого віку [7, с.12]. Це складало 37,2% від загальної кількості селянських господарств в краї. Таким чином, працю чоловіків на селі замінила малопродуктивна праця літніх людей, дітей та

жінок. Останні становили в середині 1917 року 64,3% всього працездатного населення селянських господарств губернії [7, с.12].

Різке погіршення матеріального становища призвело до загострення соціальних протиріч на селі. Були непоодинокими випадки, коли більш заможні селяни відкуповувалися за хабарі від призову до армії, в той час як у їхніх односельців забирали на війну єдиного робітника, котрий утримував сім'ю. Такий стан справ викликав обурення серед більшості сільського населення в краї, а також і в середовищі мобілізованих до армії [7, с.12]. Вкотре спостерігалось загострення конфліктів з приводу землевпорядних робіт між селянами-общинниками і селянами-одноосібниками. З початку війни на Харківщині почали виникати так звані «жіночі» бунти проти здійснення землевпорядних заходів. У вересні 1914 року в одному із сіл Куп'янського повіту група селянок протестувала проти виділу земель відрубникам [3, с.161]. Навесні 1915 року в селі Уди Харківського повіту селянки – жінки мобілізованих, під впливом листів з фронту почали заорювати землі відрубників [25, с.123].

29 листопада 1916 року був прийнятий закон про надзвичайні продовольчі заходи, щоб задовольнити потреби армії. Опинившись під тягарем реквізицій, селянство Харківської губернії почало скорочувати посівні площі, що в свою чергу призвело до різкого зниження врожайності. Так, у 1916 році посівні площі в регіоні скоротилися проти 1913 року на 9,5%, в 1917 році – на 10,6% , а врожайність зернових культур в 1917 році проти 1916 року впала майже на 40% [7, с.13].

В умовах воєнного часу, ставлення селянства Харківської губернії до панівних класів населення стало ворожим. У 1915 році в Харківській губернії стають частими випадки самовільного захоплення селянами поміщицьких пасовиськ для випасу своєї худоби. В Охтирському і Сумському повітах селяни масово грабували сіно, соломі і дрова в економіях, здійснювали вирубку поміщицьких лісів [25, с.119]. В цей час посилюється страйкова боротьба сільськогосподарських робітників, які працювали в поміщицьких маєтках. Головною вимогою було підвищення зарплати. Зокрема, 15 травня 1916 року у селі Улянівка Сумського повіту Харківської губернії припинили роботу 300 жінок, які працювали на прополці буряків. Вони вимагали збільшити денну платню з 55 до 70 копійок в день. У селі Юнаківка цього ж повіту робітники припинили роботу 17 травня 1916 року, коли дізналися, що замість 50 копійок

в день, вони будуть одержувати 45 копійок [25, с.119]. Обидва страйки переросли в заворушення, які супроводжувались розгромом магазинів місцевих купців і сутичками з поліцією.

Стихійне виявлення незадоволення внутрішньоекономічною ситуацією в країні у вигляді погромів селянство Харківської губернії демонструвало протягом всього періоду війни. 18 серпня 1914 року відбувся погром Богодухівського волосного управління, під час якого селяни вимагали видачі допомоги сім'ям мобілізованих. Майже одночасно аналогічні події відбулися в селах Старобільського повіту. В листопаді 1914 року в селі Велика Камишеваха Ізюмського повіту близько тисячі селян, що були незадоволені затримкою видачі допомоги сім'ям мобілізованих загрожували самосудом членам волосного правління [25, с.119]. 30 травня 1916 року в місті Старобільськ Харківської губернії кілька сотень селян здійснили погром магазинів на місцевому ринку, протестуючи проти підвищення цін [25, с.121]. Подібні заворушення відбулися також в Охтирському і Богодухівському повітах Харківської губернії.

Висновки. Таким чином, напередодні Української революції 1917– 1921 років в селянському середовищі Харківської губернії склалася надзвичайно складна ситуація. Вона була зумовлена такими чинниками, як капіталістична трансформація економіки регіону; аграрне перенаселення і зубожіння селян; значна нерівномірність розвитку агротехніки в селянських і поміщицьких господарствах та посилення конкурентоспроможності останніх; становлення селянських господарств фермерського типу і створення гірших умов для общинників; політична та загальноекономічна кризи, що охопили Російську імперію під час Першої світової війни і привели до погіршення становища бідніших селянських дворів.

Потрібно визнати, що більшість селян Харківської губернії виявилася не готовою відмовитись від традиційного способу життя. На початку XX століття соціальна структура сільського населення регіону мала такий вигляд: 15% становили селяни, які поєднували працю в сільському господарстві із заробітками у промисловості, 23% селян були власниками одноосібних господарств, 62% складали селяни-общинники. Основна маса селян-«промисловців» була сконцентрована в Сумському, Лебединському, Охтирському, а також в Харківському і Богодухівському повітах. Частина селян-«промисловців» була позбавлена

орної землі, тому дистанціювалася від проблем, безпосередньо пов'язаних з землеробством. Під час Української революції 1917–1921 років це стане одним з чинників, що будуть сприяти ідеологічному і організаційному розколу регіонального селянського руху.

Серед хліборобської більшості селянства Харківської губернії існували серйозні протиріччя, котрі завадили йому у 1917–1921 роках виступити єдиним фронтом на захист власних економічних, політичних і національних інтересів. Аграрна реформа П. А. Столипіна внесла розкол в лави общинного селянства регіону, дозволивши його найбільш ініціативній частині стати на шлях створення фермерських господарств. Проте відчуження общинної землі для хутірських і відрубних господарств стало одним з приводів для з'ясування особистих рахунків між одноосібниками і селянами-«общинниками» у 1918–1921 роках.

Надзвичайно стійким у свідомості більшості селян Харківської губернії виявився міф про зрівняльний розподіл земельного фонду регіону

Список літератури: 1. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / *В. В. Калініченко*. – Харків: Основа, 1991. – 131 с. 2. *Майстренко В. С.* Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. / *В. С. Майстренко*. – Харків, 1997. – 195с. 3. *Майстренко В. С.* Конфліктні ситуації в ході проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії (1906–1915 рр.) / *В. С. Майстренко*. // Вісн. Харк. держ. ун-ту. – Харків: 1999. – № 441. – Сер. Історія. – Вип.31. – С. 156–165. 4. *Майстренко В. С.* Здійснення столипінських аграрних реформ в Харківській губернії (1906–1915 рр.) / *В. С. Майстренко* // Матеріали Міжнар. наук.-практичної конф. «Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація». – Харків, 2001. – С. 14–16. 5. *Маслов М. П.* Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії у 1861–1914 рр. Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01. / *М. П. Маслов*; Харків. держ. пед. ун-т. – Харків, 1998. – 16 с. 6. *Маслов М. П.* Селянське землеробство в пореформеній Харківській губернії / *М. П. Маслов*. // 3б. наук. пр. Сер. Історія та географія. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків: ОВС, 1999 – Вип.3. – С.55–61. 7. *Решодько П. Ф.* Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.) / *П. Ф. Решодько*. – Харків: Вид-во ун-ту, 1972. – 170 с. 8. *Семененко В. І.* Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 роки) / *В. І. Семененко* – Харків: Основа, 1995. – 400 с. 9. *Семененко В. І.* Над Харківщиною – революції тайфун / *В. І. Семененко*. // Слобожанщина. – 1999. – № 10. – С. 173–180. 10. *Куличенко М. І.* Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918–1920) / *М. І. Куличенко*. – Харків: Изд-во ун-та, 1966. – 246

як найефективніший засіб аграрного процесу. В майбутньому селянство Харківщини стане заручником цієї ілюзії, дозволивши тим самим маніпулювати собою різним політичним силам.

Каталізатором деструктивних емоцій сільського населення стало погіршення внутрішньоекономічної ситуації в країні внаслідок Першої світової війни. Бойові дії розпочалися саме під час збору нового врожаю, тому масові мобілізації чоловічого населення значно ускладнили становище багатьох селянських сімей. Підвищення цін на товари першої необхідності, військові реквізиції, беззахисність малозабезпеченого селянства перед сваволею державних органів влади, неспроможність урядового чиновництва знайти спільну мову з більшістю сільського населення – все це провокувало сільське населення Харківщини на соціальний протест. Швидке зубожіння значної частини населення створило умови, за яких зменшилась кількість селян, котрі боялися втратити в акціях масового протесту більше, ніж здобути.

с. 11. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / *П. Скоропадський*. – Київ: Філадельфія, 1995. – 493 с. 12. *Хоменко А.* Національний склад населення України по новіших даних / *А. Хоменко*. // Червоний шлях. – 1923. – № 6–7. – С. 86–93. 13. *Присяжнюк Ю. П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – поч. XX ст.) / *Ю. П. Присяжнюк*. // Україн. істор. журн. – 1999. – № 3. – С. 23–33. 14. *Плугатьєв П. Г.* Крестьянское движение в Харьковской губернии в период Первой мировой войны / *П. Г. Плугатьев*. // Сб. Харьков. военного ин-та. – 1958. – Т. XXIII. – С. 5–13. 15. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сб. документов. – Харьков: Б.и, 1961. – 322 с. 16. *Остапенко С.* Капіталізм на Україні / *С. Остапенко*. // Червоний шлях. – 1924. – № 1–2. – С. 112–135. 17. *Проскура Н. Л.* Соціально-економічні наслідки столипінської аграрної реформи в Харківській губернії / *Н. Л. Проскура*. // Наук. зап. ХДП імені Г. С. Сковороди. – Київ; Харків; 1951. – Т. XII. – Істор. сер. – С. 123–131. 18. *Сусоров С. В.* Партія соціалістів-революціонерів і столипінська аграрна реформа / *С. В. Сусоров*. – Херсон: Херсон. держ. техн. ун-т, 1988. – 37 с. 19. *Проскура Н. Л.* Сільськогосподарські переписи 1916–1917 рр. як джерело дослідження аграрних відносин у Харківській губернії / *Н. Л. Проскура*. // Історичні джерела та їх використання. – Київ: 1972. – Вип.7. – С. 44–49. 20. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. / *Б. Н. Миронов*. – С.Пб, 1999. – Т.1.– 461 с. 21. *Короливский С. М.* Победа Советской власти на Украине / *С. М. Короливский*, *М.*

А. Рубач, Н. И. Супруненко. – Москва: Наука, 1967. – 597 с. **22.** Белый П. Ф. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.) / П. Ф. Белый, П. С. Дышлевый. – Київ: Высш. шк., 1988. – 155 с. **23.** Конквест Р. Жива скорботи. Радянська колективізація і голодомор: Пер. з англ. / Р. Конквест. – Київ: Лібідь, 1993. – 384 с. **24.** Суперанская А. Тайные языки / А. Суперанская. // Наука и жизнь. – 1998. – № 3. – С. 12–13. **25.** Дорохова А. П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А. П. Дорохова. // Україн. істор. журн. – 1978. – № 8. – С. 117–124. **26.** Вербицький М. Національна гордість: цукрозаводчики Терещенки / М. Вербицький // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 29 жовт. – 5 лист. – С. 15. **27.** Кисіль М. Харитоненки / М. Кисіль. // Слобідський край. – 1992. – 5 лют. – С. 3. **28.** Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту / О. Попов. – Харків: Радянський селянин, 1927. – 253 с.

Bibliography (transliterated): 1. Kalinichenko V. V. *Selyans'ke hospodarstvo Ukrainy v dokolhospnnyy period (1921–1929)*. – V. V. Kalinichenko. – Kharkiv: Osnova, 1991. – 131. Print. 2. Maystrenko V. S. *Stolypins'ka ahrarna reforma v Kharkivs'kiy huberniyi*: Dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. – V. S. Maystrenko. – Kharkiv, 1997. – 195. Print. 3. Maystrenko V. S. *Konfliktni sytuatsiyi v khodi provedennya stolypins'koyi ahrarnoyi reformy v Kharkivs'kiy huberniyi (1906–1915)*. – V. S. Maystrenko. – Visn. Khark. derzh. un-tu. – Kharkiv: 1999. – No 441. – Ser. Istoriya. – Vol. 31. – 156–165. Print. 4. Maystrenko V. S. *Zdiysnennya stolypins'kykh ahrarnykh reform v Kharkivs'kiy huberniyi (1906–1915)*. – V. S. Maystrenko. – Materialy Mizhnar. nauk.-praktychnoyi konf. «Ahrarni reformy v Ukraini: teoriya, istoriya, polityka, informatsiya». – Kharkiv, 2001. – 14–16. Print. 5. Maslov M. P. *Rozvytok selyans'koho promyslovoho pidpryemnyts'tva u Kharkivs'kiy huberniyi u 1861–1914*. Avtoref. dys. kand. ist. nauk. 07.00.01. – M. P. Maslov. – Kharkiv. derzh. ped. un-t. – Kharkiv, 1998. – 16. Print. 6. Maslov M. P. *Selyans'ke zemlerobstvo v poreformeniy Kharkivs'kiy huberniy*. – M. P. Maslov. – Zb. nauk. pr. Ser. Istoriya ta heohrafiya. Kharkiv. derzh. ped. un-t im. H. S. Skovorody. – Kharkiv: OVS, 1999 – Vol. 3. – 55–61. Print. 7. Reshod'ko P. F. *Selyans'kyy rukh u Kharkivs'kiy huberniyi (berezen' 1917 – sichen' 1918)*. – P. F. Reshod'ko. – Kharkiv: Vyd-vo un-tu, 1972. – 170. Print. 8. Semenenko V. I. *Istoriya Skhidnoyi Ukrainy. Ponovlennya kaydaniv (1917–1922)*. – V. I. Semenenko. – Kharkiv: Osnova, 1995. – 400. Print. 9. Semenenko V. I. *Nad Kharkivshchynoyu – revolyutsiyi tayfun*. – V. I. Semenenko. – Slobozhanshchyna. – 1999. – No 10. – 173–180. Print. 11. Skoropads'kyy P. *Spohady. Kinets' 1917 – hruden' 1918*. – P. Skoropads'kyy. – Kyiv: Filadel'fiya, 1995. – 493. Print. 12. Khomenko A.

Natsional'nyy sklad naselennya Ukrainy po novishykh danykh. – A. Khomenko. – Chervonyy shlyakh. – 1923. – No 6–7. – 86–93. Print. 13. Prysyazhnyuk Y. P. *Mental'nist' ukrayins'koho selyanstva v umovakh kapitalistichnoyi transformatsiyi suspil'stva (druha polovyna XIX – poch. XX c.)*. – Y. P. Prysyazhnyuk. – Ukrayin. istor. zhurn. – 1999. – No 3. – 23–33. Print. 14. Pluhatyrev P. H. *Krest'yanskoe dvyzhenye v Khar'kovskoy hubernyy v peryod Pervoy myrovoy voyny*. – P. H. Pluhatyrev. Sb. Khar'kov. voennoho yn-ta. – 1958. – Vol. XXIII. – 5–13. Print. 15. *Krest'yanskoe dvyzhenye v Poltavskoy y Khar'kovskoy hubernyyakh v 1902*. Sb. dokumentov. – Kharkiv, 1961. – 322. Print. 16. Ostapenko S. *Kapitalizm na Ukraini*. – S. Ostapenko. – Chervonyy shlyakh. – 1924. – No 1–2. – 112–135. Print. 17. Proskura N. L. *Sotsial'no-ekonomichni naslidky stolypins'koyi ahrarnoyi reformy v Kharkivs'kiy huberniyi*. – N. L. Proskura. – Nauk. zap. KhDPI imeni H. S. Skovorody. – Kyiv; Kharkiv; 1951. – Vol. XII. – Istor. ser. – 123–131. Print. 18. Susorov S. V. *Partiya sotsialistiv-revolyutsioneriv i stolypins'ka ahrarna reforma*. – S. V. Susorov. – Kherson: Kherson. derzh. tekhn. un-t, 1988. – 37. Print. 19. Proskura N. L. *Sil's'kohospodars'ki perepysy 1916–1917 yak dzherelo doslidzhennya ahrarnykh vidnosyn u Kharkivs'kiy huberniyi*. – N. L. Proskura. – Istorychni dzherela ta yikh vykorystannya. – Kyiv: 1972. – Vol. 7. – 44–49. Print. 20. Myronov B. N. *Sotsyal'naya ystoryya Rossyy peryoda Ymperyy (XVIII – nachalo XX cent.) Henezys lychnosti, demokratycheskoy sem'y, hrazhdanskoho obshchestva y pravovoho hosudarstva*: 2 v. / B. N. Myronov. – SPb, 1999. – Vol.1.– 461. Print. 21. Korolyvskyy S. M. *Pobeda Sovet'skoy vlasty na Ukrainy*. – S. M. Korolyvskyy, M. A. Rubach, N. Y. Suprunenko. – Moscow: Nauka, 1967. – 597. Print. 22. Belyy P. F. *Edynstvo deystviy v zashchytu zavoevannykh revolyutsyy. Boevoe sodruzhestvo trudyashchykhysya Ukrainy y Rossyy v bor'be protyv kulatskoy vooruzhennoy kontrrevolyutsyy (konets 1920–1922)*. – P. F. Belyy, P. S. Dyshlevyy. – Kyiv: Vyssh. shk., 1988. – 155. Print. 23. Konkvest R. *Zhnyva skorboty. Radyans'ka kolektyvizatsiya i holodomor*: Per. z anh. – R. Konkvest. – Kyiv: Lybid', 1993. – 384. Print. 24. Superanskaya A. *Taynye yazyky*. – A. Superanskaya. – Nauka y zhyzn'. – 1998. – No 3. – 12–13. Print. 25. Dorokhova A. P. *Selyans'kyy rukh na Ukraini v roky pershoyi svitovoyi viyny* / A. P. Dorokhova. – Ukrayin. istor. zhurn. – 1978. – No 8. – 117–124. Print. 26. Verbyts'kyy M. *Natsional'na hordist': tsukrozavodchyky Tereshchenky*. – M. Verbyts'kyy. – Ukrainina i svit s'ohodni. – 1999. – 29 zhovt. – 5 lyst. – 15. Print. 27. Kysil' M. *Kharytonenky*. – M. Kysil'. Slobids'kyy kray. – 1992. – 5 lyut. – 3. Print. 28. Popov O. *Khlibna torhivlya Ukrainy. Peredvoyenna kryza ukrayins'koho khlibnoho eksportu*. – O. Popov. – Kharkiv: Radyans'kyy selyanyn, 1927. – 253. Print.

Надійшла (received) 29.11.2015

Мотенко Ярослав Володимирович, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ», Тел.: +380973861555; e-mail: motenko78@mail.ru

Motenko Yaroslav, PhD, Associate professor of the National Technical University “Kharkiv Politechnic Institute”, Тел.: +380982214021; e-mail: motenko78@mail.ru

Шишкіна Євгенія Костянтинівна, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ», Тел.: +380973861555; e-mail: motenko78@mail.ru

Shyshkina Yevheniia, PhD, Associate professor of the National Technical University “Kharkiv Politechnic Institute”, Тел.: +380982214021; e-mail: motenko78@mail.ru

УДК 94 (477.54) "1917/1921"

Соціально-економічна характеристика селянства харківської губернії напередодні Української революції 1917–1921 років / Я. В. Мотенко, Є. К. Шишкіна // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України — Харків: НТУ «ХПІ», 2015. — № 56 (1165). — С. 45-54. — Бібліографія: 28. ISSN 2079-0813.

Пропонована стаття є результатом комплексного дослідження виробничих відносин у аграрній сфері Харківської губернії напередодні Української революції 1917–1921 років. Автори розкривають зв'язок специфіки розвитку сільськогосподарського сектору економіки Харківщини з виникненням місцевого селянського руху. Головними наслідками ринкової трансформації економіки регіону на початку ХХ ст. стало дистанціювання селян, які поєднували працю у сільському господарстві із заробітками у промисловості, від проблем землеробства і становлення господарств фермерського типу. Показано, що погіршення внутрішньоекономічної ситуації в країні внаслідок Першої світової війни посилювало прагнення селянства до примусового перерозподілу землі.

Ключові слова: аграрна реформа П. А. Столипіна земельне питання, селянський рух, Українська революція 1917–1921 років, Харківська губернія.

УДК 94 (477.54) "1917/1921"

Социально-экономическая характеристика крестьянства Харьковской губернии накануне Украинской революции 1917–1921 годов / Я. В. Мотенко, Е. К. Шишкина // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України — Харків: НТУ «ХПІ», 2015. — № 56 (1165). — С. 45-54. — Бібліографія: 28. ISSN 2079-0813.

Данная статья является результатом комплексного исследования производственных отношений в аграрной сфере Харьковской губернии накануне Украинской революции 1917–1921 годов. Авторы раскрывают связь специфики развития сельскохозяйственного сектора экономики Харьковщины с возникновением местного крестьянского движения. Главными последствиями рыночной трансформации экономики региона в начале ХХ века стало дистанционирование крестьян, которые сочетали труд в сельском хозяйстве с заработками в промышленности, от проблем земледелия и становления хозяйств фермерского типа. Показано, что ухудшение внутриэкономической ситуации в стране в результате Первой мировой войны усилило стремление крестьянства к принудительному перераспределению земли.

Ключевые слова: аграрная реформа П. А. Столыпина, земельный вопрос, крестьянское движение, Украинская революция 1917–1921 годов, Харьковская губерния.

UDC 94 (477.54) "1917/1921"

Social and Economic Characteristic of Kharkiv Guberniya Peasants on the Eve of Ukrainian Revolution of 1917–1921 / Yaroslav Motenko, Yevheniia Shyshkina // Bulletin of NTU "KhPI". Serie: Actual problems of Ukrainian history. — Kharkiv: NTU "KhPI", 2015. — № 56 (1165). — P. 45-54. — Бібліографія: 28. ISSN 2079-0813.

The given article presents results of complex analysis of agrarian sphere productive relations in the Kharkiv guberniya on the eve of Ukrainian revolution of 1917–1921. The authors show the connection of Kharkiv agrarian sector development and local peasant movement origin. In the paper is emphasised that the main consequence of market transformations in the region economy of the early 20th century was peasants (working both in agriculture and industry) staying away of agricultural problems and farming economy creation. Stolypin agrarian reform played a progressive role in the development of guberniya agricultural industry; nevertheless it provoked the common land alienation conflict between peasant village communities and individual farmsteads. Peasant population overflow and agrotechnological backwardness problems remained undetermined. Most peasants low educational level didn't allow them to understand extensive production non-prospectivity therefore the myth of leveling guberniya land redistribution as the most effective agrarian progress feature stayed persistent idea in the peasant population consciousness. The worsening of state domestic economic conditions in consequence of the First World War strengthened peasants' aspiration for the forced land redistribution.

Key words: Kharkiv guberniya, land question, Stolypin agrarian reform, peasant movement, Ukrainian revolution of 1917–1921.